

НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ “ТАЪЛИМ” КОНЦЕПТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

Юсуфалиев Э.М.

Масодиқова З.Х.

*Мақтабгача ва бошланғич таълимда инглиз тили кафедраси ўқитувчилари
Қўқон давлат педагогика институти*

Таянч сўзлар: концепт; лингвокултурология; адабий тилшунослик; таълим; тарбия, семантик майдон, лисоний макон.

Ключевые слова: концепт; лингвокультурология; литературоведение; образование; воспитание, семантическое поле, языковое пространство.

Key words: concept; linguoculturology; literary linguistics; education; upbringing, semantic field, linguistic space.

XVIII-XIX асрлар боши немис маданиятида “Bildung”/“Таълим” тушунчасининг мавжудлиги тахлили унинг моҳиятини аниқлаш имконини берди ва бунда у «маданият» концептуал соҳаси билан боғлиқлиги таъкидланади, чунки «Bildung»/“Таълим” тушунчаси унинг марказий элементи сифатида шахснинг унда бевосита иштирок этиш воситаси ҳисобланади. «Bildung» лингвомаданий концепцияси миллий ўзига хос жиҳати билан ажралиб туради ва у немис миллий маърифатчилиги ва лингвомаданиятида мавжудир.

Концептларни тарихий-маданий нуқтаи назардан лингвистик таҳлил қилиш семантик тадқиқотларни бойитиб, миллий маданиятда ва диахронияда, хусусан, маърифат даврининг лисоний маконида мавжуд тушунчанга кириш имконини беради. Унинг асосий маҳсули сифатида ўрганилаётган даврда Европада муҳим ахамиятга эга энциклопедиялар эди, чунки у билимларни тизимлаштириш, асосий ва маданий ҳодисаларни тушунтириш, фундаментал фактлар ва ҳодисаларни ажратиб кўрсатиш ва тасвирлаш, шунингдек, билимга бўлган иштиёқни оммалаштириш ва ўқувчиларга катта ҳажмдаги маълумотларни тарқатиш ва билмларни халқаролаштириш имконини берди.

«Bildung» лингвомаданий концепти Германияда 18-19-асрлар охири маданий ҳаётнинг муҳим ҳодисаларидан бўлиб, бу тушунча ўша даврнинг асосий миллий энциклопедиялари ва луғат ёзувларида қайд этилган ва унинг мазмунини очиб беришни ўрганиш билан исботланган. Энциклопедияларнинг ҳар бири “Bildung” тушунчасининг ўзига хос талқинларини ёритишга имкон беради.

Шундай қилиб, 18-асрнинг ўрталарида пайдо бўлган Цедлер лексикони ва унинг тўлиқ нашрида «Bildung» va «Bildung des Menschen» тушунчалари мавжуд бўлган. «Bildung» - «formatio» - ҳомиланинг бачадонда шаклланиши, шунингдек, объектнинг тури ва шакли [1.908,бет]. Бироқ, «Bildung des Menschen» мақоласида ҳали ҳам бу ҳодисани «плода» (ички томони) шаклланиши сифатида табиий-фалсафий идрок этиш мавжуд бўлиб, уни текшириш қийин кечади, чунки унинг қайсидир қисмини аниқлаш дастлаб танаси шаклланадими ёки бошқаси бу мушкул иш эди. Унда инсон тарбиясининг ташқи томони ҳам айтиб ўтилган - булар тил, юриш-туриш, юз хусусиятларидаги фарқлардир [ўша ерда]. Шарҳдан кўришиб турибдики, ушбу ҳодисанинг фақат маданият билан боғлиқлиги тилга олинади, лекин шахс ички дунёси шаклланиши ёритилмайди.

Цедлер лексиконида бўлгани каби, «Bildung» тушунчаси учун Эрш ва Грубер энциклопедиясида ҳам характерловчи сифатлар билан иккита мақола берилган: «Bildung, physische» va «Bildung, menschliche» [2.184,бет]. Биринчи ҳолатда, «physische Bildung» тушунчасининг синонимлари берилган: «Bildungskraft», «Bildungstrieb», «Organismus» мақоласига ҳавола берилган. Иккинчи мақолада «Erziehung» “Тарбия” мақоласига ҳавола берилади, у иккига бўлинади: « Erziehung» тўғри ва «physische Erziehung».

Энциклопедия инсонни тўлақонли тарбиялаш муҳимлигини тасдиқлайди: педагогика касбини ўзлаштириш учун зарур бўлган ва меҳнат касбий фаолиятда қўлланилиши мумкин бўлган ҳар қандай қобилият, майл ва кўникмаларни шакллантиришдан ташқари, болада ахлоқ ва хулқ-атвор талабларига мос келадиган гўзаллик ғоясини шакллантириш ҳам муҳим ҳисобланган. Агар тарбиячи бу муаммони муваффақиятли ҳал қилса, демак унинг иши аъло даражада амалга оширилган ҳисобланади.

“(physische) Erziehung” мақоласида инсонга жисмоний тарбиянинг моҳияти, мақсад ва вазифалари очиб берилган. Демак, жисмоний тарбиянинг вазифаси тана мойиллиги ва кучларига эркин фаолият қилишни таъминлаш, шунингдек, шахснинг маънавий фазилатларини шакллантириш ва ривожлантиришни таминлашдан иборат.

Брокгауз лексиконида «Bildung» бирор нарсанинг шакли ва тасвири учун белги сифатида қаралади, бунинг натижасида одам уни борича қабул қилади. Ушбу сўзнинг ишлатилиши, айниқса табиат билан боғлиқ бўлган табиий шаклларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини, масалан, ўсимликлар ёки тоғ тизмасини билдириш учун қайд этилган. Худди шу лўғатда бу тушунчанинг табиатшуносликдан инсон ва жамият маънавий ҳаёти соҳасига кўчирилиши кўрсатилган. Шу сабабли, маънавий ҳаёт манзаралари, шахснинг урф-одатлари, анъаналари, характер хусусиятлари, билимлари, интилишлари ва ҳаракатларида маълум мазмун ва ифодани ўз ичига олади.

Унда таъкидланишича, “Bildung” тушунчаси инсон фаолиятига қараб ўзгариши мумкин, сўнгра илмий, диний, сиёсий, педагогик, ишлаб чиқариш, ҳарбий таълим ҳақида гапириш мумкин. Хотира, тушуниш, фантазиянинг турли руҳий фаолият турлари сифатида шаклланиши ҳам алоҳида жиҳатдан ёритилган. Бунда таълим тизими ҳақида ҳам айтиб ўтилган бўлиб, унинг мазмун-моҳияти таълим идеалига боғлиқ бўлиб, унга таълим жараёнида эришилиши лозим. Таълимнинг қарама-қарши томони «Руҳият» каби тушунчалардир.», «Rohheit», «Mangel an Bildung», «Verbildung».

Ўрганилаётган даврнинг миллий характердааги изоҳли луғатлари (И.К.Аделунг (1774-1786 й.й.), Й.Х.Кампе (1807-13 й.й.), Я ва В. Гриммлар (1854-1961) 1820-йиллардаги луғат.) луғатларнинг мураккаблиги ва кўп қирралилигини акс эттиради. «Bildung» маданий ҳодисаси, шахс ички дунёсининг шаклланиши ва ривожланиши, шунингдек, ташқи кўриниши билан боғлиқлигини таъкидлайди. Энциклопедиялар эса деярли бутун инсониятнинг ички ривожланишини ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқади ва «Bildung» нимадир яратиш фониға ўтади.

Демак, Аделунг луғатида (4.1-ж. 1018-бет) “Bildung” ҳақида маълумот йўқ, лекин “bilden” феълига ҳавола бор. Ушбу маълумотда бу тушунчанинг иккита талқини берилган: биринчи томони, бу танага ташқи шакл бериш жараёни Bilden» отга боғланиш), иккинчи томони, объектнинг шаклини тасвирлашда нусха кўчириш жараёни. Биринчи талқин доирасида Аделунг иккита кичик маънони белгилайди: 1) предметга ташқи шакл бериш натижасида бирор нарса ясамоқ; шунингдек образли ифода: 2) рух ва ирода кучларига мос йўналиш беришдир.

Аделунгдан фарқли ўлароқ, Кампф луғатида ҳам «Bildung»га бағишланган алоҳида мақола мавжуд. Бу сўзнинг тўртта талқинини беради: 1) тарбия, шаклланиш жараёни. Бундан ташқари, бу шаклланиш « meist

uneigentlich» содир бўлади ва эпигенез назарияси билан боғлиқ; 2) табиий тузилиш ва ички тузилиш. Шуни таъкидлаш керакки, бу талқин янги, лекин шубҳали, аммо луғатга мажбуран киритилганлиги сезилиб туради, чунки бу мисоллар алоҳида матнларда учрайди; 3) одамнинг ташқи кўриниши, айниқса, юзи; 4) шахснинг руҳи, ички дунёсининг шаклланиш давридаги ҳолати, шахс “Geschicklichkeiten und seine Sitten angenommenhat” [5.534,бет].

Ака-ука Гриммлар луғатида (2-ж.1860-бет) бир мақолада сўзни талқин қилишнинг тўртта имкони берилган: 1) ursprünglich bedeutete bildung imago,was bild und bildnis; 2) langerhalt sich der sinn von forma, species, gestalt, nichtnurder menschlichen, sondern auch der thierischen, und jeder an dern naturlichen, dann auch 14 gestaltung; 3) bildung, cultusanimi, humanitas; 4) bildung, formatio, institutio.

Биринчи тушунча «Bildung» ҳодисаси «imago dei « назарияси билан боғлиқ бўлиб унинг тасвири сифатида дастлабки тушунчасини акс эттиради, унга кўра, Худо инсонни ким учун яратди? Иккинчи маъно «Bildung»ни ташқи формаси сифатида одам ёки ҳайвоннинг ташқи кўринишини тушуниш билан боғлиқдир. Учинчи маъно тушунчанинг маданият, маънавий ҳаёт, таълим ва инсоннинг ички дунёси билан боғлиқлигини таъкидлайди. Охирги маъно тушунчанинг оғзаки томонини ифодалайди: бирор нарсанинг шаклланиши, тузилиши, келиб чиқиши.

Шундай қилиб, агар Аделунг луғати билвосита «Bildung»нинг фақат иккита талқинини берган бўлса, ака-ука Гриммларнинг немис тили луғатида, шунингдек, Кампф луғатида ушбу маданий ҳодисанинг тўрт жиҳати таъкидлаб ўтилган бўлиб, уни батафсилроқ талқин қилади. Аделунг ва Кампф луғатларида немис тилидан фойдаланган ҳолда унга таллуқли бўлган керакли маълумотларни беради ва ака-ука Гриммлар луғатида улар немис ва лотин тиллари билан қиёслаб ёритилган.

«Bildung» концептнинг ядровий архисемаси негизида “ривожланиш, шакилланиш, ўқиш, ўрганиш” тушунчалари ётади. Бу лексеманинг эса ўзига хос семантик майдони мавжуд. Кузатувларимиз натижасида немис педагогик терминлар тизимининг тарихий шаклланишида ушбу архисема атрофида амалга оширилганлиги аниқланди.

Таҳлил натижаларига кўра «Bildung» тушунчасининг маъно қўлами аста-секин кенгайиб замонавий янги йўналишларнинг шаклланишига олиб келганини кўрамыз.

“Bildung” концептини воқелантравчи термин-тушунчалар

Bildung

Немис тилидаги таълим билн боғлиқ тушунча терминлар: Bildungsreform, Bildungssoziologie, Bildungsforschung, Bildungstheorie, Bildungsgang, Bildungsverwaltung, Politischebildung, Bildungsberatung, Bildungsrecht, Bildungspolitik, Bildungsqualifikation, Bildungsplanung, Bildungsschicht, Bildungsökonomiy, Bildungsselbsterfahrung, Bildungsmöglichkeit, Bildungseinrichtung, Bildungslücke, das Curriculum, Freizeitpädagogik, Grundschulpflicht, Lehrerbildung, Allgemeinbildung, Bildungslücke ва.б

Шахс номлари билан боғлиқ терминлар: der Lehrer, der Schullerer, der Lektor, der Lehrmann, der Schulmeister, der Pedagogue, Der Pauker, der Rektor, der Direktor, der Vizerektor, der Lehrschulleiter, der Orator, der Dozent, Tutor, Assistent, Kurator, Dozent, Professor, Moderator, Fossilator, Dean, Akademienmitglied, Wissenschaftler, Aufklärer, gebildeter Mann, gelehrte Mann, Erneuerer, Kreisleiter, Realschullerer, Gimnasiallehrer, Fachberater;

der Schuler, der Lehrling, der Jünger, der Schulfreund, Schulkamerad, Klassensprecher, der Student, die Zuhörer, der Praktiker, ein studeirte Mann, Oberst, Hörer, der Absolvent,

Таълим билан боғлиқ жой номлари: ва. б. Schule, Die Gesamtschule, Mittelschule, Privatschule, Die Internatsschule, die Lyzeum, Die Berufsschule, Die Fachschule, Die Akademie, Die Universität, Die Fakultät, der Fachbereich, der Lehrstuhl, Staatsschule, Hochschule, Gimnasium, Unversität, Rektorat, Ausbildungsabteilung, Raum, Laborraum, wissenschaftliche Abteilung, Studentenwohnheim, Lerncampus, Bibliothek, Lesesall, Druckerei,

Таълим билан боғлиқ нарсa-предмет номлари: Die Dissertation, Die Vorlesung, das Stipendium, der Vortrag, Workbook, Wortschatz Kartei, Test, Video, Video-Rekorder, Text, die Textsammlung, Bilderbuch, Buntstifte, Lehrplan, selbstständiges Arbeiten, kreatives Arbeiten, Laptop, Tagebuch, Lehrbuch, Studienführer, Abstract, Rezension, Broschüre, Manuskript, Hinweiszettell, Tafel, Kanzel, Notizblock, Springbrunnen Stift, Kugelschreiber, Drucker, Computer, Monitor, Marker, Rundschreiben, Papier, Buch, Wörterbuch, Notizbuch, Tagebuch, Projektor-der Bildwerfer, Radiergummi, Gliederung, Unterrichtsplan, Internet, Anspitzer, Artikel, Tischstuhl, Enzyklopädie, Abschlussarbeit, Monographie, Lineal, Tasche, Pena, Arbeit, Dissertation, Hausaufgabe, Diplom, Dokumentarfilm, Filmfragment

Таълимни ифодаловчи мавхум тушунча номлар: das Vergessen, die Analyse, Aufmerksamkeit, Bedeutung, begabt, Begabung, begründen, der Eindruck, Hypothese, Vernunft, Intellekt, Denken, Schlussfolgerung, Argumentation, Ideologie, Gedanke, Idee, Gedanke, Diskussion, Talent, Fähigkeit, Verständnis, Idee, Korrespondenz, Entdeckung, Erfindung, Bewusstsein, Systematisierung, Interpretation, Denken, Erlebnis, Eindeutigkeit, Erfassen, Ermüdung,

Таълим жараёнини ифодаловчи терминлар: Die Forschung, Die Pause, der Kursus, Lehrgang, Das Semester, Das Fernstudium, Abschlussprüfung, Abschlusszeugnis, Wiederholung, der Vergleich, Übung, Unterricht, das Drillübung, die Einsetzübung, Abschlussstunde, darstellen, das Denken, die Einzelarbeit, Einzelunterricht, Praktikum, Urlaub, Bachelor, Master, Aufbaustudiengang, wissenschaftliche Forschung, selbstständige Forschung, Prüfung, Verteidigung, Zulassung, Studium, Olympiade, Tagung, Praktikum, Abreise, Pause, Exkursion, Lesung, Diskussion, der Zirkel, Erprobung

Таълим билан боғлиқ белгини ифодаловчи термин номлар: akademische Grad, die Beurteilung, die Differenz, der Fehler, gelehrt, klug, intellektuell, enzyklopädisch, intellektuell, privilegiert, gelehrt, ungelehrt, wissenschaftlich, unwissenschaftlich, interpretierend, scharfsinnig, kreativ, methodisch, ideologisch, zurückgeblieben, fähig, gebildet, befriedigend, unbefriedigend, gelehrt, gleichgesinnt, talentiert, methodisch, monographisch, begabt, bewusst, unbewusst ва. б.

Таълим билан боғлиқ харакни ифодаловчи термин-номлар: Feedback,-Rückmeldung, abschreiben, angeboren, ausmalen, erklären, erzählen, erweitern, schreiben, auswerten, lesen, lehren, auswendig lernen, blättern, zeigen, bearbeiten, programmieren.

Ўзбек тилининг таълимга оид педагогик терминлар тизимини шаклланиши, ривож қадимий тарихга эга. Дарвоқе, ҳар қандай халқнинг ижти-

мой ривожи, илм-фан тараққиёти, менталитети ушбу тушунчаларни қанчалик халқ турмуш тарзига сингдирилганлиги, хослашганлиги билан боғлиқ. Қадимий тарихга назар ташласак, қадимдан илм-маърифатга эга бўлган ўзбек халқининг таълим тизими турли даврларда турлича шаклланган, ривожланган ва ривожланиб келмоқда. Дастлаб, бу тушунча термин VI-VII асрлар Зардуштийлик динининг муқаддас китоби - «Авесто» да келтирилган бўлиб, у фалсафий, сиёсий, тарбиявий ҳамда филологик масалаларни қамраб олган. «Авесто» асарида инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг сўзи, фикри ва иши эзгу бўлиши ва эзгуликнинг тантанаси учун хизмат қилишига катта эътибор қаратилади. Бундан ташқари қадимги туркий халқлар ёдгорликларидан бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам таълим тарбияга оид турли қарашлар мавжуд бўлиб унда комил инсон ғояси илгари сурилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарини ўз тадқиқотида илмий тадқиқ қилган Д.Ш. Раҳматуллаева “илм-маърифат” семемаси билиг, билгиг, ўқуш, билигиз, билга тарзидаги лўғавий бирликларнинг барчаси ҳозирги ўзбек тилидаги билим, билимли, ўқиш, билимсиз, олим каби лексемалари билан мувофик келишлигини таъкидлайди.

VII-аср ўрталаридан бошлаб арабларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва ислом дини билан бирга мазкур диннинг муқаддас китоби “Қуръон”нинг тили, араб тилини ўрганиш жорий этилиши, ўлкада мусулмон мактабларининг очилиши ва араб тили муҳим фан сифатида ўқитилиши таълим-тарбиянинг ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Арабистондаги каби Мовароуннаҳрда ҳам барча масжидлар ҳузурида мактаблар очилди ва ўғил болаларга шу мактабда қуръон ўқишни ўргатишига фармон берилди. Худди мана шу даврдан бошлаб бу ўлкада биз лингвистик жиҳатдан ўрганаётган “таълим” термини оммалашиб борганлигини кузатишимиз мумкин. Унгача бўлган даврда бу терминлар уқуш, оқиш, билг каби кўринишда келганлигини маълум қиламиз. Бу терминларни Маҳмуд Қашғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида таълимга оид лексемалар шаклида қуйидагича ифодаланганлиги ва ҳозир ҳам баъзи фонетик ўзгаришлар билан ишлатилиб келинаётгани сир эмас: оқуш-ўқиш, уқуш-ўқиш, англаш, билга (олим, билимдон), эрдамсизин (илмсиз), ўгут (ўгит), [9. I-III-жилдлар] кабилар.

XV асрда яшаб ижод этган буюк аллома, сўз устаси ҳазрат Алишер Навоий асарларида ҳам “таълим”, “тарбия”, “ахлоқий” фазилатлар билан бирга “ахлоқсизлик” каби сифатлар ҳам ифода этилади. Алишер Навоий

ўзининг “Назим ул-жавоҳир” номли асарида илмга қуйидагича тариф беради:

Ким олим эса, нуқтада барҳақ де они,
 Гар базм тузар, биҳишти де они.
 Ҳар кимсаки, йўқ илм анда аҳмоқ де они,
 Мажлисдаки илм боиса учмоқ де они. [10. 15-том]

Берилган мисрада аллома, илм, барҳақ, биҳишти, аҳмоқ сингари лексик бирликларни қўллаган бўлиб, илмли, оқил одам ўз мақсадига эришиш йўлида учрайдиган ҳар қандай қийинчиликни енгиб ўтиши, ким илмни ўзига таянч қилиб олса, у ҳеч қачон қоқилмаслигини, зеро илм инсоннинг бахт-саодатини таъминлашга хизмат қиладиган ғоя эканлиги таъкидланади.

Яна бир буюк ўзбек адиби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) таълим ва тарбия тўғрисидаги қарашлари унинг асарларида фаол акс этгани ва қўлланганлигини кузатиш мумкин. Бобур ғазалларида таълим-тарбия, одоб-ахлоқ, кишиларни яхшиликка ундаш ва машаққатли меҳнат туфайли илм олиш мумкинлиги уқтиради.

*Ким ёр анга илм толиби илм керак,
 Ўргангали илм толиби илм керак,
 Мен толиби илми толиби илме йўқ,
 Мен бор мен илм толиби, илм керак.*

Бу мисрада Бобур илм, толиб, ўрганмоқ каби педагогик терминларни қўллаганини ва унда бутун оламга илм ва илм олган шахслар кераклиги, шу билан бирга илмларни ўрганишни истайдиган шахслар ҳам зарур эканлигини, ва ўзига ўхшаган илм толибларининг илми бу дунё муаммоларини ечишда камлик қилишларини ва мен ҳаётда бор эканман илмга интиламан деб таъкидлайди ва мавҳум тушунчалар орқали илм ўрганиш машаққатли иш эканлигини камтарона ифодалайди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида тилшунос олим Ш. Раҳматуллаев томонидан яратилган “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да “Таълим” бу арабча сўз taʼlim (un) шаклига эга сўздан олинган бўлиб, у ўзбек тилига сукукли айн ўрнига ь (айириш) белгиси орқали, чўзиқ і товушини и товушига алмаштириб қабул қилинганини ва taʼlim – таълим деб қўлланишини ва бу сўз асли aʼlima феълининг “ўқитди”, “ўргатди” маъносини англатувчи ʼallama феълидан ҳосил қилинганини ҳамда “ўқиш-ўрганиш, кузатиш орқали ҳосил қилинган билим-кўникмалар” каби маънони англатиши луғатда келтирилган. Таълим сўзидан ўзбек ти-

лида таълимли, таълимсиз сифатлари ясалгани, бу сўз билан таълим-тарбия жуфт сўзи тузилгани луғатда акс этган.

2008 йилда ўзбекистонлик бир гуруҳ педагог, психолог мутахассислар томонидан “Педагогик атамалар луғати” чоп этилди. Луғатда келтирилишича, “Таълим”- ўқувчи ва талабаларга билим бериш, уларни тарбиялаш, ривожлантириш кўникма ва малакалар ҳосил қилиш жараёни, ёшларни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси деб тариф берилган.

К.Турғунбоев, А.Тешабоевлар тамонидан яратилган “Педагогика назарияси ва тарихи” номли ўқув кўлланмасида, “Таълим” деганда, ўқувчилар томонидан илмий билимларни ўрганиш, кўникма ва малакаларни эгаллаш асосида уларда дунёқараш, ахлоқий ва бошқа шахсий сифатларнинг шаклланиши, шунингдек, ижодий қобилият ва кучларнинг ривожланиши тушунилади деб тариф берилиб, маълумот тариқасида шундай дейилган. “Таълим тарбия натижасида ҳосил бўлган билим, кўникма ва малакалар йиғиндисидан иборат.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да «Таълим – (ўргатиш, ўқитиш, илм бериш; маълумот) 1. Билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. 2. Илм-фан ёки касб-хунар соҳалари бўйича эгалланган, олинган маълумот ва кўникмалар мазмуни, билим. 3. Тарбия, одоб-ахлоқ. 4. С.Т. Кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатув маъноларини билдиради [13. 4-жилд 28-29, бетлар].

Кўриниб турибдики, таълим лексемаси таркибида илм, билим бериш семаси бирламчи бўлиб, барча кўчма маъноларда ниманидир ўргатиш маъноси билдирилади.

Маълумки, тил бирликларини бирлаштирувчи маъноларнинг маълум парадигмаларда гуруҳланиши майдон термини билан номланади. Чунки ҳар қандай лексик бирликни функционал-семантик хусусиятлари маълум семантик майдон доирасида реаллашади. Лексик семантик майдон, макро ва микро гуруҳларни таснифлаш орқали изоҳланади.

Юқоридаги илмий назариядан келиб чиққан ҳолда “Таълим” концептининг семантик майдонини алоҳида кўриб чиқиш талаб этилади.

Ўзбек тилидаги “Таълим” концептининг ядровий архисемаси негизида “илм, хунар, ўқитиш, ўргатиш” тушунчалари ётади. “Таълим” концептининг ўзига хос семантик майдони мавжуд. Кузатувларимиз натижасида ўзбек педагогик терминлар тизими тарихий шаклланишида ушбу архисема атрофида амалга оширилганлиги исботланди.

“Таълим” концептини воқелантирувчи термин-тушунчалар

Таълим

Таълим билн боғлиқ тушунча терминлар: мактабгача таълим, бошланғич таълим, ўрта махсус таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, мажбурий таълим, етакчи таълим, махсус таълим, электрон таълим, рақамли таълим, академ таълим, диний таълим, дунёвий таълим ва.к.

Шахс номлари билан боғлиқ терминлар: ўқитувчи, устоз, домла, директор, ректор, проректор, кафедра мудри, маърузачи, тютер, ассистент, куратор, доцент, профессор, модератор, фасилатор, педагог, декан, академик, олим, зиёли, маърифатчи, ижодкор, новатор, оратор, муаллим, репетитор; ўқувчи, талаба, студент, толиб, тингловчи, гуруҳ сардори, шогирд, амалиётчи, курсдош, синфдош, мактабдош, билимдон, партадош ва б.

Таълим билан боғлиқ жой номлари: мактаб, коллеж, лицей, илмгоҳ, олийгоҳ, институт, университет, академия, билим юрти, мадраса, гимназия, ижод мактаби, президент мактаби, ихтисослаштирилган мактаб, ўқув марказ, дорилфунун, деканат, ректорат, кафедра, ўқув бўлим, илмий бўлим, лаборатория, лингафон хонаси, компютер хонаси, талабалар ётоқхонаси, талабалар ошхонаси, ўқув бино, фаоллар зали, кутубхона, факультет, дарс хона, кироат хона, типография, напирёт ва. б.

Таълим билан боғлиқ нарсa-предмет номлари: мажмуа, силлабус, календар тематик режа, шахсий иш режа, мустақил иш, ижодий иш, ноутбук, журанал, дарелик, ўқув қўлланма, ўқув-услубий қўлланма, автореферат, тақриз, рисола, қўлёзма, хавола-сноска, доска, минбар, блокнот, авторучка, қалам, расм, принтер, компютер, манитор, маркер, циркуль, қоғоз, китоб, лугат, дафтар, кундалик, проэтор, ўчирғич, конспект, дарс ишланма, интернет, қалам чикарғич, мақола, стол-стул, энциклопедия, тезис, монография, линейка, сумка, пенар, асар, реферат, мустақил иш, диссертация, курс иши, диплом

Таълимни ифодаловчи мавхум тушунча номлар: грант, боб, фараз, зиё, заковот, тафаккур, хулоса, мулоҳаза, мафкура, фикр-уй, фикр-хаёл, иктидор, истеъдод, талант, лаёқат, қобилият, тушунча, ғоя, хат-савот, кашфиёт, ихтиро, онг, тизимлаштириш, изохлаш, фикирлаш,

Таълим жараёнини ифодаловчи терминлар: дарс, амалиёт, сабоқ, атестация, аккредитация, таътил, бакалаврият, магистратура, аспирантура, докторантура, илмий тадқиқот, мустақил тадқиқот, имтиҳон, ижод, химоя, қабул, таҳсил, олимпиада, мажлис, ординатура, йўқлама, танафус, экскурсия, мутола ва.б

Таълим билан боғлиқ белгини ифодаловчи термин номлар: билимдон, билимли, зукко, зеҳдли, закий, қомусий (энциклопедик), интеллектуал, имтиёзли, илмпарвар, илмли, илмсиз, изоҳли, идрокли, ижодий, услубий, ғоявий, қалок, қоблятли, ўқинишли, қоникарли, қоникарсиз, укувли, ҳамфигр, истеъдодли, металодик, монографик, иктидорли, онгли, онгсиз ва. б.

Таълим билан боғлиқ ҳаракни ифодаловчи термин-номлар: ёзмок, баҳоламок, ўқимок, тушунтирмак, ўқитмок, ёдлатмок, саҳифаламок, кўрратмок, тахрирлаш, дастурлаш,

Хулоса қилиб шуни такидлаш керакки “Bildung”/ “Ta’lim” тушунчаси икки мамлакатда тарихий, ижтимоий-маданий ва сиёсий контекслар таъ-

сирида шакилланган ва ўзгарган мураккаб кўп қиррали ходисадир. Немис ва ўзбек “Таълим” / “Bildung” тушунчалари мазмунида бир нечта бир хил семантик гуруҳлар аниқланган: “шахсни ривожлантириш”, “яхши тарбия”, “мақом кўрсаткичи”, “ўқитиш”, “билимларни ўзлаштириш”, “ахлоқий ва маънавий тарбия”, “шахсий фазилатлар”. Уларнинг ҳар бири концептуал жихатдан муҳим хусусиятлар тўпламини ўз ичига олади. Тадқиқот шуни кўрсатдики, немис ва ўзбек тилидаги “Ta’lim”/ “Bildung” тушунчалари статистик эмас, чунки ҳозирги вақтда уларга ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий омиллар таъсир кўрсатади, бу уларнинг немис ва ўзбек тил маданиятида ўзгаришларга олиб келди.

Адабиётлар:

1. Zedler, J.H. Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Halle u. Leipzig: J.H. Zedler, 1741. - S. 928. Zedler.
2. J.S.Ersch und J.G.Gruber Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Kunst. Leipzig 1818-1889. S. 167. 78000.
3. Brockhaus, F.A. Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Konversations-Lexikon. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1851. - S.693-694. Brockhaus.
4. Adelung J. Ch. Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen. - Leipzig : Verlegt Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn, 1774-1786. – S.
5. Campe, J. Wörterbuch der deutschen Sprache. In 5 Bd. Braunschweig, 1807- 1811.-732 S. Campe.
6. Электронная версия немецкого словаря братьев Гримм «Deutsches Wörterbuch» von J. und W. Grimm. Grimm.: URL: <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/1>. Источники
7. Турғунбоев К, Тешабоев А. Педагогика назарияси ва тарихи. Ўқув кўлланма. – Андижон: “Андижон нашриёт-матбаа” МЧЖ 2010. – 20 бет.
8. Раҳматуллаева Д.Ш. “Илм-маърифат” семали лўғавий бирликларнинг структур-семантик ва тарихий-функционал тадқиқи: Филол. фан.б. фалс.докт.дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – Б.85.
9. Махмуд Қашғарий. Девону луғотит-турк (Туркий сўзлар девони). I-III.жилдлар. Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016.
10. Навоий Алишер. “Низомул Жавоҳир”. Арабин. Насоим ул-муҳаббат, асарлар. Ўн беш том-ли. 15-том. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1968
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 2-Жилд. Тошкент Университет. 2003.-434бет
12. Джўраев Х.Р, Толипов Ў.К., Сафарова Ф.Р, Тўракулов Х.О, Иноятова М.Э, Диванова М.С. Педагогик атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 122.
13. ЎТИЛ. 5 жилдик. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2008. 4-жилд. 28-29-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада немис ва ўзбек адабий тилшунослигида мавжуд “Таълим ва тарбия” концептларининг шаклланиш давлари ва лингвомаданий таҳлиллари ҳамда немис тилидаги “Bildung” ва ўзбек тилидаги “Таълим” концептларининг семантик майдонлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье освещаются периоды становления и лингвистический анализ существующих концептов «образование и стажировка» в немецком и узбекском литературоведении, а также семантические поля концептов «Образование» в немецком «Bildung» и узбекском.

SUMMARY

This article highlights the periods of formation and linguistic analysis of the existing concepts of «education and training» in German and Uzbek literary linguistics and the semantic fields of the concepts of «Education» in German «Bildung» and Uzbek.